

ІСТОРІЯ

УДК 94(37).05.07.

Михайло САЙКО

КРЕДИТ В АНТИЧНОМУ РИМІ В ТВОРАХ ГРЕКО-РИМСЬКИХ БІОГРАФІВ

У статті розглянуті фрагменти з творів римських письменників-біографів: Корнелія Непота, Плутарха і Светонія, в яких вони зачіпають тему кредитних відносин в античному Римі. Проаналізовані згадки про римських банкірів: трапезитів, аргентаріїв, нуммуларіїв і менсаріїв. Визначені умови надання позик і порядок стягнення складних відсотків. Розглянуті умови надання кредитів у римських провінціях, а також кредитна діяльність вершників і відкупних компаній.

Ключові слова: кредит, Светоній, Плутарх, Корнелій Непот.

Михайло САЙКО

КРЕДИТ В АНТИЧНОМ РИМЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГРЕКО-РИМСКИХ БИОГРАФОВ

В статье рассмотрены фрагменты из произведений римских писателей-биографов: Корнелия Непота, Плутарха и Светония, в которых они затрагивают тему кредитных отношений в античном Риме. Проанализированы упоминания о римских банкирах: трапезитах, аргентариях, нуммулариях и менсариях. Определены условия предоставления займов и начисления сложных процентов. Рассмотрены условия предоставления кредитов в римских провинциях, а также кредитная деятельность всадников и откупных компаний.

Ключевые слова: кредит, Светоний, Плутарх, Корнелий Непот.

Michailo SAYKO

CREDIT IN ANCIENT ROME IN THE WORKS OF GREEK AND ROMAN BIOGRAPHERS

The excerpts from the works of Roman writers-biographers: Cornelius Nepos, Plutarch and Suetonius, in which they raise the topic of credit relations in ancient Rome are considered in the article. The citations about Roman bankers: trapezitis, argentariis, nummulariis and mensariis are analyzed. The conditions for granting loans and procedure for calculating compound interests are identified. The conditions for granting loans in Roman provinces, as well as lending activities of knights and Taxed companies are considered.

Keywords: credit, Suetonius, Plutarch, Cornelius Nepos.

Одним із найважливіших джерел з історії античного Риму по праву вважаються твори греко-римських біографів: Корнелія Непота (Cornelius Nepos) (99-24 pp. до н. е.), Плутарха (Plutarchus) (45-127 pp.) і Светонія

(Gaius Suetonius Tranquillus) (75-160 pp.). Серед багатьох явищ, про які вони згадували в своїх творах, варто відзначити й епізоди, які тим чи іншим чином пов'язані з кредитними відносинами. Ігнорувати ці згадки, зважаючи на обмеженість джерельної бази, було б нерозважливо. Тому в даній статті поставлене завдання проаналізувати згадки про кредитні відносини, які містяться в творах греко-римських біографів.

Корнелій Непот написав декілька робіт, серед яких найвідомішою є «Життя славетних мужів» (*De viris illustribus*) – біографії знаменитих греків і римлян [5; 17]. Збереглося 22 біографії грецьких діячів, а з римських – біографії Катона Старшого і Аттика. У дослідженні використано життєпис Тита Помпонія Аттика (Titus Pomponius Atticus) (110-32 pp. до н. е.). Він був відомий як письменник і поціновувач літератури, колекціонер і видавець, друг Цицерона. Отримав прізвисько Аттік, тому що у 86-65 pp. до н. е. жив в Афінах. Був досить багатою людиною і займався позичковою діяльністю.

Плутарх походив з міста Херонеї в Беотії і писав грецькою мовою. Основною його роботою є «Порівняльні життєписи» (*Vitae parallelae*) – це 23 пари біографій: один грек, один римлянин, починаючи з легендарних царів Тезея і Ромула і закінчуючи Олександром Великим і Цезарем [8]. Плутарх поставив мету: на прикладі історичних осіб навчити людей жити, тому в кінці кожної пари він поміщав співставлення: хто і в чому був кращий, а в чому гірший. Збереглося 22 пари і чотири окремих життєписи, серед яких біографії Гальби і Отона. В даній роботі використано біографії Катона Старшого (Marcus Porcius Cato Major) (234-149 pp. до н.е.) – відомого римського політика і літератора, автора трактату «Про землеробство» (*De agri cultura*) та інших творів, Катона Молодшого (Marcus Porcius Cato Minor) (95-46 pp. до н. е.), римського полководця Лукулла (Lucius Licinius Lucullus Ponticus) (118-56 pp. до н.е.), диктатора Сулли (Lucius Cornelius Sulla) (138-78 pp. до н. е), тріумвіра і суперника Августа – Марка Антонія (Marcus Antonius) (83-30 pp. до н. е.) і Юлія Цезаря (Gaius Iulius Caesar) (102-44 pp. до н. е.). Іншою важливою роботою Плутарха є так звані «Моралії» – це збірка окремих трактатів на філософські, релігійні та інші теми. Усього таких трактатів відомо трохи більше 80. У статті використана робота «Про те, що не потрібно робити боргів» (*De vitando aere alieno*) [7].

Гай Светоній Транквілл був автором багатьох робіт, але до наших днів дійшли лише «Життя дванадцяти цезарів» (*De vita XII Caesarum*) [3] і частина твору «Про славетних мужів» («*De viris illustribus*»). В роботі використані життєписи імператорів Цезаря (*Vita Divi Iuli*), Августа (*Vita Divi Augusti*), Нерона (*Vita Neronis*), Гальби (*Vita Galbae*) і Веспасіана (*Vita Divi Vespasiani*).

Твори Плутарха, Светонія і Корнелія Непота аналізувалися багатьма дослідниками, а історіографія з цього питання налічує величезну кількість робіт. Охарактеризувати всі ці публікації немає ніякої можливості, та й, власне, немає такої необхідності. Життя і творчість Корнелія Непота охарактеризовані в невеличкій статті Н. Н. Трухіної [13], а діяльність Аттіка розібрав Сергій Львович Утченко в книзі «Цицерон і його час»

[14]. Творчість Плутарха висвітлив Сергій Сергійович Аверінцев у книзі «Плутарх і антична історіографія» [1]. Особистість Светонія і його творчість були проаналізовані у статтях О. М. Штаерман [15] та М. Л. Гаспарова [4]. Нарешті, посилки на римських біографів можна зустріти в роботах вчених, які вивчали грошово-кредитні відносини в античному Римі. Серед останніх варто відзначити дослідження Густава Білетера [16], Костянтина Смірнова [12] та Йоахіма Марквардта [19]. Для розуміння відносин між Римом і провінціями незамінними були роботи А. В. Куликова [6] та М. Ростовцева [9].

Однак жоден із цих авторів не ставив перед собою завдання спеціально вивчати висловлювання наших авторів щодо кредитних відносин і тому основним завданням представленої роботи є вивчення і аналіз тих фрагментів з робіт Корнелія Непота, Плутарха і Светонія, в яких мова йде про кредитні відносини в античному Римі, з метою використати отримані результати в подальшій роботі над темою кредиту в Давньому Римі.

Наші автори жили і діяли в епоху пізньої республіки і ранньої імперії – епоху розвинутих торгово-грошових відносин, і тому у своїй творчості не оминули такого широко розповсюдженого явища, як кредит. Звісно, що в поле зору біографів потрапляли, у першу чергу, відомі і заможні люди, тому Плутарх в «Мораліях» вказував: «Не на хліб чи вино позичаємо ми гроші, а на купівлю земель і рабів... та ще беремося влаштовувати для народу ігри, понад усе шануючи почесні безплідні й марні» [7, с. 73]. В цій цитаті Плутарх натякнув на підкуп виборців тими, хто бажав зайняти посади магістратів як у провінціях, так і в столиці. До того ж, у самому Місті ціна питання була ще вищою, ніж у провінціях, бо почесне звання сенатора не було у Римі спадковим, а надавалося лише після проходження основних виборних республіканських магістратур і досягнення посади квестора [2, с. 48]. Кандидати витрачали гроші на організацію ігор і продуктові роздачі незаможним жителям Рима, щоб завоювати їх прихильність на виборах. Більше того, кандидати могли й прямо роздавати гроші виборцям. Так, Плутарх писав, що «люди, які домагалися посад, сиділи на площі за своїми столами і безсовісно підкупували чернь» (Plut. Caes., 28), і для більшості пошуковувачів посад це заняття стало звичним промислом (Plut. Sato Minor, 5). Необхідні кошти добувалися переважно шляхом запозичень. За свідченням Плутарха, Марк Антоній ще змолоду заборгував 150 талантів. (Plut. Anton., 2). Борг Цезаря після виконання ним претури у 62 р. до н. е. досягав 1300 талантів (Plut. Caes., 5).

Правда, Плутарх наводить приклади, коли римські діячі підкупували народ за власний рахунок. Зокрема, Марк Ліциній Красс для здобуття популярності влаштував частування народу і видав кожному продовольчих запасів на три місяці (Plut. Crassus, 2). Однак і у цьому випадку не обійшлося без кредиту, бо свої величезні статки Красс набув, поряд з іншим, надаючи позики саме тим римлянам, які домагалися посад, підкупуваючи народ (Plut. Crassus, 7).

Римські біографи часто згадували про власників міняльних контор, які професійно займалися кредитною справою. На ранньому етапі історії Давнього Риму це були переважно греки і тому їх називали грецьким терміном трапезити (*trapesitae*). Цей термін, природно, вживав Плутарх. Светоній користувався латинськими назвами: аргентарії, менсарії і нуммуларії. У біографії Августа Светоній зауважив, що «Марк Антоній дорікав йому тим, що прадід його був вільновідпущеником..., а дід – аргентарієм» (*M. Antonius libertinum ei proavum exprobrat... avum argentarium*) (Suet. Aug., 2). Цей термін походить від латинської назви срібла («*argentum*»), бо основним заняттям міняйл був розмін срібних монет.

У четвертій главі біографії Августа Светоній навів цитату з творів іншого ворога Октавіана – Кассія Пармського (73-31 рр. до н. е.), в якій той назвав Октавіана онуком «менсарія». «Мати твоя випечена з муки найгрубішого аріційського помолу, а замісив її брудними від здирства руками нерулонський менсарій» («*Materna tibi farinast ex crudissimo Ariciae pistrino: hanc finxit manibus collybo decoloratis Nerulonensis mensarius*») (Suet. Aug., 4). Останній термін походить від назви стола («*mensa*»), на якому міняйло рахував монети. Про такий стіл згадав також і Плутарх [7, с. 76].

Цікаво, що Светоній, пояснюючи цю цитату, зауважив, що означений Кассій Пармський назвав Октавіана онуком пекаря і *нуммуларія* («*Parmensis quadam epistola non tantum ut pistoris, sed etiam ut nummulari nepotem sic taxat Augustum*») (Suet. Aug., 4). Останній термін походив від латинської назви монети («*nummus*»), бо нуммуларії, поряд з іншим, займалися перевіркою (на відповідність стандарту) нових монет (*probatio nummorum*), приймали старі та іноземні монети.

Звертаємо увагу читача на ту обставину, що одна й та ж сама людина – дід імператора Августа, названа і аргентарієм, і нуммуларієм, і менсарієм. Це підтверджує дані, почерпнуті з інших джерел про те, що, незважаючи на різне походження цих назв, у I ст. ці терміни стали синонімами і римська публіка не бачила ніякої різниці між ними [19, с. 66]. Щоб завершити думку, зауважимо, що назва «нуммуларій» зустрічається у Светонія також і в життєписі Гальби (Suet. Galbae., 9), який, будучи пропретором Тарраконської Іспанії за обман при розміні грошей відрубав одному нуммуларію руки і цвяхами прибав його до столу («*Nam et nummulario non ex fide versanti pecunias manus amputavit mensaeque eius adfixit*») (Suet. Galbae., 9). В біографії Нерона Светоній нагадав, що батько майбутнього імператора – Сабін, давав гроші під процент у землі гельветів («*Sabinus... faenus apud Helvetios exercuit*») (Suet. Vespasian, 1).

Декілька разів Плутарх згадав про такі важливі елементи кредиту, як застава і поручительство. У «Мораліях» він зауважив, що кредитори «не обробляють поля, які забрали у боржників, не живуть в будинках, звідки боржників викинули, не лежать за їх столами, не носять їх одягу» [7, с. 76]. Плутарх, очевидно, має на увазі ту обставину, що у випадку невиплати боргу, заставлене майно не переходило у розпорядження кредитора, а його претензії

задовольнялися за рахунок коштів, отриманих від продажу заставленого майна. Ще одне зауваження щодо застави можна знайти в біографії Катона Молодшого. Плутарх писав, що Катон «надавав безпроцентні позики своїм друзям..., а деякі з них, за згодою і схваленням Катона, навіть заставляли в скарбницю його маєтки і рабів» (Plut. Cato Minor, 6). У біографії Цезаря Плутарх згадав і про поручительство. Коли Цезар після претури був призначений пропретором Далекої Іспанії, він не зміг одразу виїхати до місця призначення, бо його кредитори висунули свої претензії. Цезар звернувся за допомогою до Креса і той поручився за частину боргу у 830 талантів (Plut. Caes., 11).

Про умови, на яких надавалися позики, наші автори повідомляють небагато. Плутарх у «Мораліях» зауважив, що боржник побоюється приходу календ і молодого місяця, натякаючи на те, що календи (тобто, початок місяця) вважалися днем виплати відсотків і розрахунку за боргами [7, с. 74]. Декілька разів Плутарх згадував про дисконтну позику, тобто про позику, при видачі якої з основної суми зразу ж віднімається сума відсотків. У цьому випадку позичальник отримував суму меншу, ніж номінальна сума позики, але після закінчення строку, на який була надана позика, повинен був повернути її повну суму. Плутарх оцінив дисконтну позику вкрай негативно. Він зауважив, що «той, хто отримує менше, ніж вказано в розписці, пограбований» [7, с. 75].

Неодноразово Плутарх згадував про стягнення складних відсотків («*usuratum usurae*»). «Переписуючи боргові розписки і міняючи кредиторів, бідолахи приймають на себе все більші і більші відсотки» [7, с. 74]. Мова йде про звичайну в Римі практику повернення боргу, коли позичальник брав у кредитора нову позику для погашення старого боргу. У цьому випадку, в основний капітал позики включалася попередня сума з нарахованими відсотками. Ця операція мала назву «*versura*». Позика могла бути взята й у іншого кредитора, як про це ведеться у фрагменті Плутарха, але це принципово нічого не міняло, бо для того, щоб розрахуватися з попереднім кредитором, сума нової позики повинна була дорівнювати старій із відсотками. Римському праву відома й пряма форма нарахування складних відсотків, так званий «*anatocismus*», який передбачав щорічне зарахування невиключених відсотків до основної суми боргу («*anatocismo anniversario*»). Плутарх писав, що «є на відсотки відсотки, а на них відсотки і треті» [7, с. 75]. В часи, коли наші автори жили і творили, стягнення складних відсотків не заборонялося, і лише за імператора Септимія Севера (193 – 211 рр.) стягнення процента на процент було заборонене («складні відсотки не включалися до стипуляції») («*usuratum usurae nec in stipulatum deduci*») (Dig. XII, VI, 26, § 1).

Цікаві відомості Плутарх повідомив про таке надзвичайно цікаве явище, як морська позика («*traiecticia pecunia*» – «гроші, що перевозяться» чи «*nautica pecunia*» – «морські гроші»). Найхарактернішою рисою морської позики було те, що ризик втрати судна і вантажу брав на себе кредитор – за висловом Модестіна «при морській позиці ризик покладається на

кредитора з моменту відплиття судна» («in nautica pecunia ex eo die periculum spectat creditorem, ex quo navem navigare conveniat» (Dig., XXII, II, 3). Іншими словами, і позичений капітал, і проценти на нього поверталися кредитору лише у випадку вдалого повернення судна у порт призначення, тобто позика мала кредитно-страховий характер. Відповідно і відсоткова ставка за морською позикою була значно вищою, ніж звичайна. Наданням морських позик займався, за свідченням Плутарха, Катон Старший. Він створював кредитне товариство і коли в ньому набиралося п'ятдесят чоловік і відповідна кількість суден, Катон вносив п'ятдесяту частку (Plut. Cato Major, 21). Мотиви Катона зрозумілі – створення такого товариства значно зменшувало ризик втрати грошей у випадку загибелі судна. Юридично така компанія називалася *societas unius rei* – товариство для здійснення однієї операції і вважалася пайовим товариством з обмеженою відповідальністю. В такій компанії відповідальність компаньйонів була обмежена розміром внесеного паю [10, с. 298]. Оскільки така комерційна діяльність була для сенаторів заборонена, Катон діяв через свого вільновідпущеника Квінктіона, який і вів справи компанії (Plut. Cato Major, 21).

Деякі відомості наші автори повідомляють про кредитні документи. В одному з фрагментів Плутарх згадав про боргові розписки і кредитні контракти (кредитори... об'їжджаючи місто за містом... тягаючи з собою... скриньки, повні розписок і зобов'язань» [7, с. 75]. Розписка («*chirographum*») представляла собою документ, написаний від імені боржника і свідчила про його заборгованість. Кредитний контракт («*syngrapha*») – це документ, що фіксував зобов'язання з обох сторін і скріплений підписами та печатками як кредитора, так і боржника. Якщо вірити роз'ясненням Гая, ці документи розглядалися як літеральний (тобто письмовий) контракт перегринського права («*quod genus obligationis proprium peregrinorum est*») (Gai. III, 134). Це означало, що згадані документи застосовувалися в угодах між провінціалами, переважно жителями еллінських і еллінізованих провінцій.

Для *cives romani* літеральний контракт оформлявся за допомогою банкірських книг. При наданні позики банкір заносив позичену суму на ім'я позичальника в графу «виплати» («*expensum*») і одночасно позичальник зазначав отримання обумовленої суми в своїй книзі у графі «надходження» («*assertum*»). Записи звірялись й уточнялись, набуваючи форму обопільної угоди. При виплаті боргу проводилася зворотна операція.

Римські банкіри використовували декілька видів таких книг. Плутарх згадує про так званій «щоденник» (*adversaria*), який, на його думку, кредитори часто підробляють [7, с. 74]. Корнелій Непот також згадав означений щоденник, назвавши його терміном «*ephemerida*». Підкреслюючи скромність Аттіка, він вказував, що, у відповідності з даними цієї книги, він витрачав, щомісячно не більше 3 тисяч сестерцій («*in singulos menses ex ephemeride eum expensum sumptui ferre solitum*») (Nepot. Att., 13, 6).

Означена книга виконувалася на дощечці, покритій воском і використовувалася для чорнових і тимчасових записів. Раз на місяць

відомості з щоденника переносились в основну бухгалтерську книгу, яку називали книгою прибутків і видатків («*codex accerti et expensi*»).

Ще однією книгою, яка мала стосувалася банкірів, була аукціонна книга («*tabulae auctionariae*»). В Давньому Римі аукціони проводили банкіри. Це було обумовлене тим, що у відповідності з правилами римських аукціонів покупець міг оплатити покупку як готівкою, так і у кредит. Продавець же мав отримати гроші зразу ж після продажу речі. Зрозуміло, що необхідний для проведення такого аукціону обіговий капітал міг мати у своєму розпорядженні лише банкір. У біографії Нерона Светоній згадав про проведення банкірами аукціонів, зауваживши, що батько майбутнього імператора був настільки безсовісним, що «не платив аргентаріям за покупки» («*non modo argentarios pretiis rerum coemptarum*») (Suet. Nero, 5).

Немало написано нашими авторами на таку важливу тему, як відносини міста Рим і провінцій. В епоху пізньої республіки провінції розглядалися як «маєтки римського народу» («*praedia populi Romani*») і були об'єктом необмеженої експлуатації з боку Рима. Якщо говорити про кредит, то основні проблеми провінцій полягали у відсутності обігових коштів. Причиною цього було те, що великі гроші перекачувалися з провінцій до Рима у вигляді податків. Зрозуміло, що позичковий відсоток в умовах нестачі коштів був невиправдано великим і досягав 36-48% річних. В той же час у самому Римі офіційна ставка дорівнювала 12% річних, а фактично не перевищувала 4-6%. До того ж, у відповідності з законом Габінія (67 р. до н. е.), провінціалам було заборонено брати кредити в Римі, а всі боргові зобов'язання, підписані ними в столиці, вважалися недійсними. Цим законом провінціали фактично передавалися на милість римлян, які мали стосунок до провінцій, тобто вищим магістратам і відкупникам податків – публіканам.

Таким становищем ринку користувалися римські ділки, які отримували гроші в Римі на досить помірних умовах і надавали позики в провінціях під величезні проценти. Відомо, що подібними операціями займалися представники сенаторської олігархії: Помпей, Брут та інші [11]. Однак серед наших авторів лише Плутарх побіжно згадав про те, що Цезар позичив єгипетському царю Птолемею Авлету 17,5 млн драхм (Plut. Caes., 48). Значно більше наші автори писали про кредитну діяльність у провінціях римських вершників. Так Светоній зауважив у біографії Августа, що принцепс засудив тих вершників, які позичали гроші в Римі під малий відсоток і позичали їх у провінцію під більший відсоток («*notavitque aliquos, quod pecunias levioribus usuris mutuati graviore faenore collocassent*») (Suet. Aug., 39). А за свідченням Плутарха, більшість римських вершників, що проживали в провінції Африка, займалися торгівлею і лихварством (Plut. Cato Minor., 59). Таких вершників називали «процентщиками» («*feneratores*»).

Судячи з опису Корнелія Непота, таким «процентщиком» був Тит Помпоній Аттік. Непот вказував, що Аттік, проживаючи в Афінах, надавав позики місту, причому «не вимагав зайвих відсотків, але не терпів, щоб виплати затримували довше обумовленого терміну» («*Cum enim versuram*

facere publice necesse esset neque eius condicionem aequam haberent, semper se interposuit atque ita, ut neque usuram umquam ab iis acceperit neque longius, quam dictum esset, debere passus sit») (Nepot. Att. 2, 4). Правда, він зауважив, що обидві ці умови оберталися на користь афінян, бо відмова від послаблень не давала їх боргу застаріти, а постійний відсоток – збільшитись («Nam neque indulgendo inveterascere eorum aes alienum patiebatur neque multiplicandis usuris crescere») (Nepot. Att. 2, 4). З листів Цицерона відомо, що Аттік також приймав гроші на депозит (Cic. ad Att. XV, 15, 1).

Проте найбільшими кредиторами провінціалів були не окремі процентщики, а члени відкупних компаній зі збирання податків (societas vestigalium publicorum). І в силу особливостей своєї діяльності вони зосереджували в своїх руках величезні кошти, які й пускали в обіг, надаючи позики під величезні відсотки. Плутарх в життєпису Лукулла так описував дії публіканів у провінції Азія: «відкупники податків і лихварі грабували і поневолювали країну: приватних осіб вони примушували продавати своїх дітей, а міста – храмові приношення, картини й кумирів. Усіх боржників очікував один кінець – рабство, але те, що їм доводилося терпіти перед цим, було ще важче: їх тримали в оковах, гноїли в тюрмах, катували... так що після цього навіть рабство здавалося їм полегшенням» (Plut. Lucull., 20). Подібні надуживання мали місце і в інших провінціях, так що коли Мітридат у 74 р. до н. е. висадився з величезною армією у Віфінії, його підтримало місцеве населення, яке страждало від діяльності римських лихварів (Plut. Lucull., 7).

Діяльність компаній публіканів була настільки одіозною, що Непот, бажаючи відзначити добродетель згаданого вище Тита Помпонія Аттіка, зауважив, що він «ніколи не відвідував публічних торгів і ні разу не виступав у ролі манцепса» («nullius rei neque praes neque manceps factus est») (Nepot. Att., 6, 3). У цьому фрагменті мова йде про те, що Аттік ніколи не займався відкупом податків – це право для кожного окремого податкового округу виставлялося на публічні торги, і перемагала та компанія, яка могла запропонувати найкращі умови для ерарію [10, с. 299]. Манцепсом називали відповідальну особу компанії, яка укладала контракт з державою.

Окремі представники римської адміністрації намагалися навести порядок. Зокрема, командувач римського війська у війні з Мітридатом Луцій Ліциній Лукулл (Lucius Licinius Lucullus) «заборонив брати за позику більше одного відсотка (тобто встановив законно прийняту у Римі максимальну відсоткову ставку 12% – один відсоток на місяць)... обмежив загальну суму відсотків розмірами самої позики і, нарешті, кредитор мав право лише на четверту частину майна боржника. Якщо ж кредитор застосовував складні відсотки – він втрачав усе. (Plut. Lucull., 20). Але публікани підняли великий шум у Римі, нацьковуючи на Лукулла політичних діячів, яких самі й фінансували. Відомо, що Лукулла як командувача замінив Помпей і, не виключено, що однією з причин відставки була саме вищеописана діяльність Лукулла.

Досить цікаве зауваження Плутарха в життєпису Сулли про борговий закон народного трибуна 88 р. до н. е. Публія Сульпіція Руфа, відповідно до

якого ті сенатори, борги яких перевищували дві тисячі драхм, виключалися із складу сенату (Plut. Sulla, 8). Однак ніякого впливу на кредитні відносини цей закон не мав, бо був прийнятий не з економічних, а з політичних мотивів. Руф, як прихильник Марія, намагався послабити позиції сенаторів, які підтримували Суллу. Після приходу останнього до влади, означений закон був скасований.

Значно більше вплинув на становище римлян борговий закон Цезаря 49 року до н. е., який передбачав списання усіх виплат за відсотками, а також постановив, щоб заставлена позичальниками нерухомість (ціна на яку в роки громадянської війни різко впала) оцінювалася за довоєнною вартістю і щоб із загальної суми боргу були списані всі виплати або перерахування за відсотками. Все це скорочувало заборгованість майже на чверть («*de pecuniis mutuis disiecta novarum tabularum expectatione, quae crebro movebatur, decrevit tandem, ut debitores creditoribus satis facerent per aestimationem possessionum, quanti quasque ante civile bellum comparassent, deducto summae aeris alieni, si quid usurae nomine numeratum aut perscriptum fuisset; qua condicione quarta pars fere crediti deperibat*») (Suet. Caes., 42).

Таким чином, в роботі були проаналізовані фрагменти з творів греко-римських біографів: Плутарха, Светонія і Корнелія Непота. У наведених уривках декілька разів були згадані римські банкіри: трапезити, аргентарії, менсарії і нуммуларії. Наші автори вели мову про заставу, поручительство, дисконтну позику, стягування складних відсотків і організацію компанії з надання морської позики. Декілька разів згадуються рахункові книги – щоденник і ефемеріда. Детальніше розглянута кредитна діяльність так званих «процентщиків» і відкупних компаній у римських провінціях, розкриті причини, які дозволили отримувати надприбутки за рахунок необмеженої експлуатації провінціалів.

Всі ці уривки, як і слід було очікувати, дуже короткі, неповні, іноді суперечливі. Проте аналіз цих фрагментів дає нам певні знання про кредитні відносини, які ми більше ніде знайти б не могли. Тому результати, отримані в даній статті, дають непоганий матеріал, який може бути використаний при подальшій роботі над проблемою кредитних відносин в античному Римі.

Джерела та література: 1. Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра /С. С. Аверинцев. – М. : Наука, 1973. – 278 с. 2. Балахванцев А. С. О наследственности senatorского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев /А. С. Балахванцев // Античность Европы : Межвуз. сб. науч. тр. – Пермь : ПГУ, 1992. – С. 47–50. 3. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Издание подготовили М. Л. Гаспаров и Е. И. Штаерман / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1964. – 375 с. 4. Гаспаров М. Л. Светоний и его книга /М. Л. Гаспаров // Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей..., с. 263–278. 5. Корнелий Непот. Атик /Корнелий Непот // О знаменитых иноземных полководцах; Из книги о римских историках. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 207 с. 6. Куликов А. В. Восточная политика Рима и политическая борьба в Римской республике (II-I вв. до н.э.) /А. В. Куликов. – Псков: ПГПИ, 2004 [Электронный ресурс. Режим доступа :

// <http://www.sno.pro1.ru/lib.http://www.sno.pro1.ru/lib>]. Доступ – 10. 02. 2009. 7. Плутарх. О том, что не надо делать долгов / Плутарх // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II – V века. – М. : Наука, 1964. – С. 73 – 79. 8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 3-х т. / Плутарх ; Отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : АН СССР, 1961 – 1964. Т.1. – М., 1961. – 503 с. Т.2. – М., 1963. – 548 с. Т.3. – М., 1964. – 546 с. 9. Ростовцев М. И. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана) / М. И. Ростовцев. – СПб. : тип. Н. Н. Скороходова, 1899. – 304 с. 10. Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (III–I ст. до н.е.) / М. М. Сайко // Наук. вісн. Буковинської держ. фін. академії: 36. наукових праць. Вип. 3 (12) ч. 2: Історичні науки. – Чернівці : Технодрук, 2008. – С. 295–304. 11. Сайко М. М. Кредитна діяльність представників *amplissimi ordines* в епоху пізньої республіки в Римі (кінець III - I ст. до н.е.) / М. М. Сайко // Наук. вісник Ужгородського національного університету, серія «Історія», випуск 21, 2008. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла, 2008. – С. 88-95. 12. Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме / К. М. Смирнов. – Одесса : «Экон. тип.», 1909. – 198 с. 13. Трухина Н. Н. Книги Корнелия Непота. Вступительный очерк / Н. Н. Трухина // Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах..., с. 3–7. 14. Утченко С. Л. Цицерон и его время / С. Л. Утченко. 2-е изд. – М. : Мысль, 1986. – 349 с. 15. Штаерман Е. М. Светоний и его время / Елена Штаерман // Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей..., с. 249–262. 16. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / Gustav Billeter. – Leipzig : Druck und Verlag von V. G. Teubner, 1898. – XII + 381. 17. Corneli Nepotis. Atticus [On-line resource. Access mode : /<http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.att.shtml>]. Access – December 10, 2008. 18. C. Suetonis Tranquillis. De vitis caesarum [On-line resource. Access mode : <http://www.thelatinlibrary.com/suet.html>]. Access – December 10, 2008. 19. Marquardt J. Romische Staatsverwaltung. Zweiter Band : Das Finanzwesen. Zweite Auflage / J. Marquardt. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1884. – 621 с.

Список загальноприйнятих скорочень. Cic. ad Att. – М. Tullii Ciceronis. Epistulae ad Atticum. Dig. – Digestae Justiniani Augusti. Gai. – Gaius. Institutiones. Nepot. Att. – Nepos Cornelius. Atticus. Plut. Anton. – Плутарх Антоній. Plut. Caes. – Цезар. Plut. Cato major. – Катон Старший. Plut. Cato Minor. – Катон Молодший. Plut. Lucull. – Лукулл. Plut. Crassus. – Красс. Plut. Sulla. – Сулла. Suet. Aug. – Gaius Suetonius Tranquillus. Vita Divi Augusti. Suet. Caes. – Suetonius. Vita Divi Iuli. Suet. Nero. – Suetonius. Vita Neronis. Suet. Galbae. – Suetonius. Vita Galbae. Suet. Vespasian. – Suetonius. Vita Divi Vespasiani.

УДК 930(37)(092)Тацит

Іван САНДУЛЯК

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПУБЛІЯ КОРНЕЛІЯ ТАЦИТА (II)

У статті автор розглядає погляди відомого античного історика та державного діяча Публія Корнелія Тацита. Крім того, аналізує та характеризує концептуальні пріоритети мислителя, орієнтовані на внутрішній зв'язок між усіма сторонами суспільно-політичного життя греко-римського соціуму. У статті також висвітлюються питання природи державного права в осмисленні й сприйнятті Тацита, причини його